

PERE DE PALOL: AMISTAT ARQUEOLÒGICA I RELACIONS INTERNACIONALS

XAVIER BARRAL i ALTET

El paper que ha jugat i que juga encara Pere de Palol en les relacions internacionals de l'arqueologia catalana de l'Antiquitat tardana és particularment interessant i molt original. Ell ha promocionat la presència de l'arqueologia cristiana hispànica en els móns francès i italià. Ell també ha contribuït de manera determinant a que un grup molt ben definit d'investigadors forans tingués una influència determinant en la formació de les joves generacions d'arqueòlegs catalans durant els darrers vint anys.

Permeteu-me abans de tot d'esmentar alguns records personals, privilegiats, amb Pere de Palol i de recordar de quina manera ell va influenciar la meua trajectòria universitària a l'estranger. És un bon exemple de la importància de les seves relacions d'amistat personal en el destí intel·lectual dels més joves. Era el 1967 quan Josep de Calasanz Serra i Ràfols em va encomanar, animar i aconsellar, d'anar a estudiar a fora i de treballar en altres camps del món antic que no fos el de la Prehistòria. "En Palol necessitarà gent en els propers anys" em va dir o insinuar. Serra coneixia Henri Stern, especialista del món romà tardà, bizantí i de l'alta Edat Mitjana. Francés d'origen alemany, Stern havia fet de l'estudi del mosaic antic i medieval una veritable especialització i una excel·lent manera d'utilitzar una tècnica artística per entendre tota la creació plàstica de la societat antiga i la seva cultura, a través de la iconografia, per exemple.

Henri Stern em va orientar cap a l'estudi dels mosaics romans i medievals de Catalunya i més especialment, com a tesi de l'Escola d'Alts Estudis de París, cap a l'inventari dels de la Laietana. Ell em va enviar a Pere de Palol. Eren amics, es coneixien dels Congressos internacionals, es respectaven. Per Stern, Palol era la referència hispànica en aquests camps. És paradoxal que jo hagués conegut d'aquesta manera P. de Palol, gràcies a

les seves coneixences estrangeres. Anys més tard el Dr. Palol va acollir l'estudi del corpus dels mosaics de la Laietana, que jo havia fet amb Stern, dins les publicacions de l'Institut d'Arqueologia de la Universitat de Barcelona. El meu estudi es va publicar en francès, a la Universitat catalana tal i com havia estat escrit, en la seva llengua original. L'episodi no és banal en els darrers anys de l'Espanya de Franco. Palol va entendre molt bé el meu desig de no publicar en castellà precisament en aquells moments i va defensar des del primer moment, gràcies a la seva obertura d'esperit cap a l'estranger, aquesta opció.

Aquest episodi personal m'ajudà a destacar un dels temes en els que Palol es va voler implicar durant els anys setanta: l'estudi dels mosaics romans i de l'Antiguetat tardana.

Stern estava publicant a França el corpus dels mosaics antics i medieval (*Recueil général des mosaïques de la Gaule*). L'empresa ja tenia uns vint anys d'existència i començava a inicis dels anys setanta a fer doctrina i a generar un ressó de corpus, inventaris i amistats internacionals. La idea de Palol era de portar a la geografia peninsular aquesta iniciativa. Així ell va animar una sèrie d'investigadors a tractar monogràficament diverses regions de la Península i fins i tot més variats aspectes temàtics de l'estudi dels mosaics i, a través d'ells, de l'art i de la cultura del món antic. Ell mateix havia donat l'exemple estudiant entre altres els mosaics de les basíliques de les Balears, els de Mérida o Pedrosa de la Vega o posant les bases del que després hauria de ser l'estudi dels mosaics de *Clunia*.

Veiem amb aquestes iniciatives com Palol orientava els seus camps d'estudi i les propostes d'investigació cap a camins que lligaven amb els projectes internacionals. Mentre ell desitjava que els volums regionals anessin constituint una col·lecció que acabés cobrint tota la península ibèrica, també volia que aquests volums fossin veritables estudis regionals d'arqueologia romana, de topografia, i d'urbanisme, així com d'iconografia i de cronologia de l'art antic. Però, com passa a vegades, al mateix temps començava a sortir a Madrid sota l'auspici del CSIC un corpus de mosaics molt més orientat cap a l'inventari breu i puntual, fòrmula també útil però menys elaborada, de risc menor i de compromís més feble. Si la sortida d'aquest corpus centralitzador va distorsionar els projectes de Palol en aquell moment, també és veritat que li va donar indirectament un relleu molt especial fent veure clarament l'amplitud de mires dels projectes palolians.

Tothom coneix la importància de la contribució de Palol al coneixement de l'arqueologia cristiana de la península ibèrica. Més enllà del caràcter pioner dels seus estudis cal remarcar de quina manera Palol va venir a integrar-se en un circuit internacional molt precís. En prendre la successió d'Eduard Junyent en la presentació dels informes periòdics sobre l'evolució de la investigació i de les excavacions de tota la península als congressos internacionals d'arqueologia cristiana, Palol va constituir-se una posició indiscutible en aquest camp i va contribuir determinadament a portar als forums internacionals l'actualitat de la península ibèrica. La seva presència era tan distesa, ampla i competent, que el cercle d'amics qualificava l'arqueologia paleocristiana d'Hispània, amb el terme evocador i ple d'afecte d'arqueologia "Palolcristiana".

Palol va esdevenir la referència científica, sobre l'Alta Edat Mitjana Hispànica a l'estranger quan va prendre el relleu de la notorietat de J. Puig i Cadafalch i de M. Gómez Moreno en els cercles més especialitzats de França, Alemanya o Itàlia. Un estudi el va propulsar i el que va dedicar a mitjan anys cinquanta, en dos volums consecutius dels Cahiers Archéologiques, al tapis de la creació de Girona, una obra d'art que Palol va donar a conèixer a fora i que després l'ha seguit durant tota la seva vida científica. André Grabar va remarcar molt aquell estudi. Era innovador a la península per la metodologia arqueològica emprada per l'estudi d'una obra d'art.

Després hi va haver el llibre sobre l'art d'Espanya del segle IV al XII publicat a Alemanya per Hirmer i a França per Flammarion. Un llibre que feia descobrir el nostre país i que ha estat molt utilitzat, tant pel text com per les fotografies, però del que Palol va quedar descontent per una sèrie d'errades que l'editor no li va corregir i que ell encara comenta.

Cal encara esmentar el principal manual, *Arqueologia cristiana de la España romana* que diverses vegades va intentar traduir a França, sense que s'acabés de portar a terme; el seu llibre més conegut arreu. També els llibres de la Polígrafa sobre art paleocristià i visigòtic estan en totes les biblioteques estrangeres. En nivells més especialitzats, la seva participació a les setmanes de Spoleto és a totes les bibliografies estrangeres.

Aquesta activitat generadora d'amistat es va veure coronada en dues ocasions en les que els congressos internacionals es van desplaçar a Espanya. El primer, el Congrès de l'Alta Edat Mitjana que va marcar els intercanvis internacionals i les relacions amb els investigadors hispànics

durant els anys seixanta. Al final de la dècada, a Barcelona, Palol va organitzar el Congrés internacional d'Arqueologia cristiana que va consolidar unes complicitats a partir d'aquell moment ja indiscutibles. En vam tenir un bon exemple al Congrés internacional d'Arqueologia cristiana celebrat l'any 1975 a Roma quan sortint molt clarament del camp estRICTE de l'arqueologia, el cercle d'amics que encapçalava el bon mestre Marrou i acabava amb el seu deixeble Février es va poder alçar en el moment crític de les darreres execucions franquistes per portar la protesta en ple congrés dels arqueòlegs "cristians" fins al Papa.

És una estratigrafia de relacions personals que va culminar dins el marc dels congressos nacionals d'Arqueologia cristiana que Palol havia inaugurat en la reunió de Vitoria l'any 1966. Va ser sobretot a Montserrat, el 1978, quan tot aquest camí recorregut va realment portar els fruits més directes. Palol hi va voler organitzar una veritable confrontació entre les generacions que havia anat formant i els investigadors de fora, principalment francesos, amb els quals l'intercanvi d'idees s'havia anat intensificant. Tots recordem les notables intervencions de Fontaine, Duval o Février, que van obrir el foc d'una solidaritat que ja anava molt més enllà de l'intercanvi científic i havia esdevingut un fort lligam personal no sols amb Palol sinó també amb els seus col·laboradors i alumnes. Encara vivim aquells capvespres de discussió que deu anys després, en el següent Congrés celebrat a Menorca el 1988, semblava que s'havien produït feia pocs mesos.

Paral·lelament l'esmentada relació privilegiada establerta amb els investigadors francesos, principalment amb els de la generació que seguia immediatament la de Palol, aquest no negligia els intercanvis bilaterals amb l'arqueologia cristiana italiana i més especialment amb la de Roma, de Ravenna o d'Aquileia. A les relacions més personal i institucionals amb l'Institut pontifical d'Arqueologia cristiana, s'afegien els intercanvis amb els centres d'estudi de Bolònia o Trieste. Ell feia venir a Catalunya els investigadors més actuals de l'estudi de la Roma cristiana i de les catacumbes. El pare Saxer, ja no ha deixat més de tornar. A Itàlia, també cal esmentar l'Escola francesa de Roma a través de Charles Pietri que en va esdevenir director i les personalitats més característiques de l'arqueologia cristiana italiana, el pare Fasola i el professor Testini.

Un dels mèrits essencials de Palol ha estat de fomentar aquesta presència d'investigadors francesos i italians a Catalunya i jo ho volia ressaltar aquí. Avui ens manquen Février i Pietri però tots els estudiants saben

qui són, han llegit els seus estudis i els han assimilats com una conseqüència natural d'aquell Congrés de Montserrat.

Fa uns anys, en una altra circumstància, quan jo dirigia el Museu Nacional d'Art de Catalunya, vaig promoure amb alguns amics com Jean Guyon, dipositari intel·lectual de Février a Ais de Provença, una sèrie d'escriptors que després no s'han publicat en homenatge català a Février. Una de les aportacions era una entrevista a Pere de Palol que havia de recordar una mica el caliu intel·lectual d'intercanvi internacional generat per Palol i del que Février havia sigut la peça clau a França i a Catalunya. La presència gairebé anual de Février a Barcelona a partir del Congrés de Montserrat va ser determinant en les orientacions de l'arqueologia cristiana catalana. Per això m'ha semblat que seria una manera ben personal de fer un homenatge al professor Palol oferint als lectors un extracte d'aquella entrevista inèdita, elaborada l'any 1992.

* *
*

XAVIER BARRAL: Faci una mica de memòria, Dr. Palol, sobre les seves primeres relacions amb el migdia de França, provençal, amb l'escena francesa en general.

PERE DE PALOL: Vaig conèixer Paul-Albert Février fa molts anys arran del Congrés Internacional d'Ais de Provença, l'any 1954, de la mà d'en Benoit. Jo vaig anar al migdia de França, on vaig entrar en contacte amb el professor Benoit, antic membre de l'escola de França a Roma. Benoit era un home assidu a les nostres reunions d'arqueologia i als cursos d'arqueologia d'Empúries. Estava enormement interessat pel problema dels focs i les ceràmiques grises focs. Amb ell, havia anat al migdia de França des de l'any 1949, i també a l'illa de Lérins, ja que m'interessava molt el món paleocristià francès: les necròpolis de Marsella i la Trinquetaille en relació amb els sarcòfags d'Empúries.

Paul-Albert Février, en aquell moment, era un home jove, no havia fet encara la seva tesi d'urbanisme medieval de la Provença, però hi havia en ell allò que diuen "que l'espina quan neix ja pica", i era veritat. Février, ja en aquell moment, havia fet amb el professor Benoit i amb Grabar un lli-

bret molt petit que es va editar en relació amb el congrés de l'any 1954; es deia *Les villes Épiscopales de la Provence*. Era ja un model d'investigació. Suposo que moltes idees venien dels mestres, però, en el fons, qui havia fet el llibre i l'havia posat en solfa havia estat Février. Aquest va ser el primer contacte que jo vaig tenir amb ell.

Ell i jo ens portàvem, pràcticament, nou o deu anys de diferència d'edat. Hi havia en certa manera un *décalage*, però la feina que va fer des de llavors va ser molt important, tan important que la segona vegada que hi vaig tenir contactes directes i intensos va ser quan vam preparar el Congrés Internacional d'Arqueologia Cristiana de Barcelona; això va ser l'any 1969, si no recordo malament. Aquell congrés ens va caure una mica a les espatlles, ja que el promotor era a Roma i ens va deixar triar una mica la temàtica. En aquella època jo ja havia escrit i publicat el llibre d'arqueologia cristiana, però faltaven encara moltes coses. El doctor Vives va ser prou generós per deixar que jo, en certa manera (i no voldria que això semblés cap mena de pretensió personal) assenyales una mica les línies a tractar. Aleshores el problema de l'africanisme en l'arqueologia cristiana hispànica era un tema important, teníem d'Àfrica referències indirectes però no coneixements de primera mà. Recordo que a l'hora de distribuir les ponències, sobretot les que tractaven d'elements ornamentals, d'elements menuts, no de grans estructures, vam pensar en dues persones: Paul-Albert Février i Noël Duval.

A Noël Duval l'havia portat a Espanya durant els congressos d'art de l'alta edat mitjana. Recordo que vam fer una vegada tot el camí francès des de Roncesvalles a Santiago, i després l'any 1953, l'havia tornat a portar aquí quan vam fer el congrés.

Tant Duval com Février treballaven a l'Àfrica, potser no tenia prou clar que treballaven en dues províncies diferents i en dos nuclis distints, però sabia que eren amics. Se'ls va encomanar els estudis de l'ornamentació paleocristiana del nord d'Àfrica i de les Gàl·lies; el resultat van ser dos textos molt bons, de les millors coses que es van presentar. En certa manera es pot dir que des d'aleshores vam introduir a la nostra investigació, i en l'àmbit geogràfic de la nostra Arqueologia Cristiana, el que podria significar Février i Duval -treballant a l'Àfrica- i el que van significar després amb la seva continuïtat des de la Sorbona o des d'Ais de Provença. Al mateix temps, això ens lligava en certa manera amb el seu mestre Marrou, amb qui vam tenir durant les vegades que havíem hagut d'anar a Roma, no

pas una relació com era natural de deixeble a mestre, sinó una relació de company gran i mestre. I és curiós perquè moltes de les vegades que jo havia anat a Roma vaig coincidir amb Février, que viatjava constantment a aquella ciutat, cosa que per a ell era com per a nosaltres anar al passeig de Gràcia. Fou en aquestes estades on va néixer una amistat extraordinària que es va anar fent cada vegada més forta.

Recordo una reunió de l'AIEMA, l'Associació del Mosaic Antic, no sé si va ser la segona reunió, a Viena de França, on Février va tenir un paper interessant; va ser una mica el mentor, t'agafava i et deia: "vine a veure això que no has vist", el mateix que feia moltes vegades a Roma. En aquesta darrera ciutat tenien organitzada entre ells les visites a les catacumbes, i sempre que jo hi era i hi havia alguna d'aquestes visites, m'hi portaven. Això, naturalment, va motivar l'establiment d'una relació d'amistat que en altres circumstàncies vam tornar a refer.

Recordo també que hi va haver un intent d'organitzar un congrés d'estudis africans a Barcelona, en què s'havia convidat Février, però que no es va dur a terme. En aquell moment jo estava preparant la il·lustració del llibre dels mosaics de la Laietània, el teu llibre, Xavier, que vàrem publicar a la Universitat de Barcelona, i recordo una de les tardes que Février va venir a casa: va entrar al menjador, on teníem una estesa de fotografies, i de manera desinteressada i generosa es va posar a treballar amb nosaltres. Février era un home d'una curiositat immensa, de pensament universal, és a dir, per a ell les fronteres podien haver estat fronteres polítiques en un moment d'evolució de l'Imperi o d'evolució del món cristià amb unes estructures imperials, o amb unes estructures bizantines per a Occident, però ell entenia que el fet de la difusió del cristianisme era un fet que anava molt lligat a la societat, que la societat hi tenia una força extraordinària, fins i tot més que el mateix poder polític, i que aquesta societat, amb totes les ramificacions que podia tenir, era la protagonista d'aquesta transformació important. Naturalment, això el va portar a preocupar-se de temes hispànics i a preocupar-se'n molt seriosament.

Era un bon company i el vam integrar de seguida en la vida d'investigació que desenvolupàvem aquí. En el camp acadèmic, puc recordar sobretot dos fets i dos moments molt importants: un, quan es va fer la reunió d'Arqueologia Cristiana a Montserrat, i l'altre, abans, la de Vitòria. A la reunió de Montserrat vam convidar un grup d'estrangers, que hi van participar per primera vegada, en un intent de donar un contingut interdiscipli-

nar a l'arqueologia i a l'estudi de l'època paleocristiana. En aquells moments, una de les grans preocupacions meves i, al mateix temps, també de Février, era la relació entre cristianisme i societat. Aleshores pels coneixements que Février tenia d'epigrafia, de les comunitats petites, del problema dels màrtirs en relació amb les comunitats, de la relació dels bisbes amb les ciutats -no una relació d'alta política sinó el coneixement del poble que viu, que sofreix, que fa progressar aquesta nova idea-, li vam demanar una ponència sobre arqueologia cristiana, que tractés sobre el cristianisme i la societat. El tema era ampli però va saber trobar el punt just; recordo encara amb un enorme amor com es va definir arqueòleg, i va donar una enorme importància al document arqueològic en l'època paleocristiana. Ara bé, la seva curiositat era en aquest sentit molt gran; es definia com a historiador, historiador en el sentit d'historiador de textos, però era un arqueòleg, i un arqueòleg amb totes les de la llei. El preocupava l'estratigrafia, l'evolució, l'anàlisi ben feta de nivells, les diferents estructures, etcètera, dels monuments; i el preocupava l'entorn i el perquè de totes aquestes coses. Tot plegat, naturalment, donava la mesura d'un home enormement complet.

X.B. Amb relació a Montserrat, hi ha moltes anècdotes i molt divertides que potser seria interessant de reflectir. A Montserrat vostè els va tancar en el convent i no els deixava sortir. Després van perdre l'avió... tots.

P. de P. No, només va perdre l'avió el Duval. Vam fer el congrés a Montserrat per estar més concentrats. Va ser magnífic; els monjos ens van ajudar molt, ens van posar a disposició les cel·les del monestir per a aquelles persones que venien sense companyia. No sé si hi ha o no hi ha anecdotari, el que sí que puc dir és que va ser molt eficaç, enormement eficaç.

Arran de la meva presentació sobre les excavacions que havia fet a Fornells, Février i Duval van voler veure les basíliques de Menorca. Tots tres vam agafar l'avió cap a Menorca, tu també hi vas venir, vam visitar les basíliques de cap a peus, amb plànols, discutint amb molt detall tot allò que ens interessava. I se'ns va fer fosc, cosa que no ens va permetre de tenir temps per visitar la basílica de Torelló.

El doctor Ripoll ens va convidar a veure les excavacions d'Empúries, aquesta vegada em sembla que només hi va venir el senyor

Duval; no recordo que vingués en Février. Sí, sí que hi era, i tu també, oi? L'excavació que vam visitar al matí era molt interessant, però també ho va ser el dinar que va preparar la senyora Ripoll, fet que els va fer perdre l'avió.

Una altra cosa que interessa és la preocupació comuna pel que en podríem dir l'arqueologia menuda. Tots sabem les diferències d'interès i l'evolució que ha hagut de fer l'arqueologia, des de fa vint anys potser. Des de Roma, per exemple, només preocupava la pintura de catacumbes, o la gran escultura dels sarcòfags, en canvi, la ceràmica quedava molt marginada. En època de Lamboglia es va començar a treballar una mica aquest aspecte. Ell va ser un dels introductors de l'anàlisi ben feta de les ceràmiques i Février, gràcies als seus contactes amb Lamboglia i pel fet de ser un dels puntals de l'Institut d'Estudis Ligurs en la seva projecció a la Provença, establí una nova metodologia d'estudi a la Universitat d'Ais de Provença, on treballava.

X.B. Això ens porta a parlar de la ceràmica.

P. de P. La preocupació pel tema de la ceràmica es va veure reflectida en la taula rodona sobre les sigil·lates i les ceràmiques de Conimbriga convocada per Robert Étienne i per Jorge Alarcão, de Conimbriga. A aquesta reunió hi va assistir un grup d'italians, un de francesos i jo com a únic representant espanyol. Hi eren presents els dos grans mestres en ceramologia: Lamboglia, que havia estudiat les ceràmiques negres etruscocampanes, i Comfort, que havia estudiat les ceràmiques aretines. A més a més, hi havia la gent jove que treballava sobre temes que havien estudiat aquells pioners, i altres que també aportaren coses noves. Així per exemple, podem citar Goudineau, que havia renovat tot el món de les ceràmiques itàliques (les que abans en deien aretines), i també Morel, que havia tractat les ceràmiques de vernís negre, seguint les pautes de Lamboglia. Jo vaig aportar el tema de les ceràmiques tardanes; vaig presentar una sèrie de ceràmiques hispàniques tardanes que semblaven africanes, les quals havia anat recollint en les meves excursions a Clunia. De les ceràmiques tardanes, la Manuela Delgado havia fet unes divisions molt curioses.

A la reunió hi havia dues persones molt concretes: un hipercrític que ho trobava tot malament, el professor Carandini, que encara portava les seves barbes de socialista italià, i una altra persona que en certa manera

actuava com a moderador, amb un enorme sentit de la ceramologia i que va sorprendre molta gent, era en Février. Février en aquell moment va donar la mesura de ser un gran historiador, coneixedor de les tècniques d'excavació i de l'estudi de ceràmiques i del que podien significar les ceràmiques en un estudi ampli i concret de l'arqueologia cristiana.

X.B. De Conimbriga a Maó, oi?

P. de P. Bé, això va ser en certa mesura el motiu de la tercera reunió d'arqueologia cristiana a Maó, l'any 1988 em penso. Allí es va fer una taula rodona sobre ceràmiques, la moderació de la qual la va fer Février. Ell hi va participar també amb un estudi magnífic sobre el paper de les ceràmiques africanes d'època cristiana, la seva difusió mediterrània, i la seva presència a les Balears.

Després d'això va venir el Congrès Internacional de Lió, on hi havia una preeminència curiosa del que nosaltres en diem la triada gàl·lica: el president, el professor Pietri; el secretari general, el professor Duval i el responsable científic de la programació, que era el professor Février. Poques vegades he vist, des d'un punt de vista temàtic, un congrés tan ben organitzat, on es van dir tantes coses i tan ben dites. Això no va ser mèrit absolut de Février, ja que Duval també hi va participar portant tota l'organització i el pes econòmic. No obstant això, també hi va haver una altra persona amb molt pes específic però que potser no es va voler ficar massa en segons quins aspectes d'organització. Ens referim a Pietri, un home de primeríssima fila en la història del cristianisme antic.

A partir d'aleshores, vam començar a invitar Février a les reunions que celebràvem aquí, una en un lloc de València que no recordo i en altres indrets. Ell ja havia entrat en els corrents diguem-ne de coneixement, no sols del nostre grup, que és el grup de Barcelona, sinó d'altres grups: la mateixa València, etcètera. Molt aviat, però, es va posar malalt, i és clar, el sortir de casa li devia ser penós i, per tant, no assistia a moltes reunions. És interessant el que ens deien de Février a l'hospital, sobre el que llegia, el que pensava. Recordo, en aquest sentit (això ho he glossat en un text d'homenatge que em va demanar la Universitat d'Ais de Provença), la preocupació que tenia per interpretar els temes de la vida del més enllà del cristià a través dels textos i a través de l'arqueologia. Té una colla de textos enormement interessants on es veu una preocupació pel cristià antic din-

tre de la societat romana i dintre de la societat cristiana que vistos ara, mort ell, a vegades em fa l'efecte que eren una reflexió que es feia ell mateix, o potser l'excusa d'una anàlisi històrica el portava a fer una reflexió humana molt directa.

X.B. Com veu l'arqueologia cristiana i les seves relacions internacionals avui en dia ?

P. de P. Crec que aquí s'hauria de parlar del fet que l'arqueologia cristiana està en crisi, i està en crisi perquè, en molt poc temps, han desaparegut quatre o cinc dels grans mestres. Va començar desapareixent el pare Fasola. El pare Fasola tenia setanta anys, però era un home encara ple d'energia i l'home que millor es coneixia les catacumbes. Després d'ell, s'ha mort Testini. Aquest era un home molt estimat pels seus deixebles, tenia un enorme pes a la universitat italiana i al Pontifici; va ser un home que el vam veure madurar. Testini havia estat al congrés de l'any 1954, i jo l'havia conegut a Roma l'any 1949, quan hi vaig anar de becari, possiblement el primer espanyol que va sortir aleshores. Allí vaig connectar amb un grup de gent en el qual hi havia dos amics, tots dos morts: Testini per una part, i Bovini, que a Ravenna va fer tan bona feina. Testini últimament amb la Pani Ermini havia seguit tot un grup de gent que són deixebles d'ell. Després de Testini, la sorpresa ha estat la mort del Février, una pèrdua absoluta en el camp de la investigació. Cada un dels seus estudis, cada un dels seus articles tenen, a manera introductòria, mitja o una plana impresa on hi ha reflexions de tipus metodològic, històric o simplement humà, enormement interessants. Era un home d'un atractiu intel·lectual enorme. Entre els nostres deixebles de la Universitat de Barcelona, la mort de Février s'ha sentit d'una manera tremenda.

Després ha mort també Pietri, amb tot el que significava de connexió amb Roma, i naturalment el que ell mateix representava donant-nos suport com a president de l'Associació Internacional d'Arqueologia Clàssica.

Què passarà amb l'arqueologia cristiana d'aquí endavant? Doncs mira, el camp està molt obert per a la gent jove. Hi ha gent que val molt i que ha treballat molt, però a vegades penso que es poden sentir una mica orfes amb la desaparició de tots aquests personatges, com ens n'hem sentit nosaltres en el moment en què han desaparegut els grans i vells mestres. En

pocs anys s'ha saltat quasi una generació, una generació pràcticament ha desaparegut. Ara la gent és més jove, i això què vol dir? Vol dir canvis de metodologia, canvis de propòsit, no ens hem d'anquilosar. Hi ha directrius noves, hi ha corrents nous, interessos nous, necessitats noves en la investigació. Això és la feina que toca fer ara.